

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Е-ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**CURRENT STATE, PROBLEMS AND PROSPECTS OF REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF E-DEMOCRACY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION**

**Барегамян С.Х., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Маріупольський державний університет**

**Чинчін К.І., студент II курсу економіко-правового факультету
Маріупольський державний університет**

У представленій статті узагальнено сучасний стан нормативно-правового забезпечення різних форм електронної демократії, визначено недоліки та прогалини у чинному законодавстві, розроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавчої бази в контексті досвіду зарубіжних країн.

Зокрема, зазначається, що впровадження електронної демократії у сучасних демократичних державах в умовах глобалізації та інформатизації всіх сфер суспільного життя є необхідним та незворотнім процесом.

Проаналізовано етапи становлення національної нормативно-правової бази, яка здатна здійснювати регулювання е-демократії в Україні після проголошення незалежності. Визначено, що, незважаючи на те, що в Україні діє досить розгалужена законодавча база, цього все ж не досить для успішного регулювання цифрових відносин між державою та громадянами. Встановлено, що натепер наявні численні перепони, які заважають повноцінному розвитку вітчизняної е-демократії. Аргументовано, що одним зі способів їхнього вирішення є подальший розвиток галузевої нормативно-правової бази, що регламентує розвиток сучасного інформаційного суспільства в Україні, зокрема у напрямі електронної демократії.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз розвитку законодавства, що регулює питання, пов'язані з е-демократією, у Естонії, Великій Британії, Болгарії, Польщі, Швеції, Італії, Іспанії, Швейцарії. Визначено, що Україна відстає за розвитком е-демократії порівняно з іншими європейськими країнами. Обґрунтовано, що варто звернути увагу на досвід Естонії як приклад пострадянської країни, яка за досить короткий час зробила великі кроки у сфері розвитку інформатизації та в якій уже запроваджена система електронного голосування як альтернатива традиційній формі. На основі аналізу досвіду провідних зарубіжних країн запропоновано впровадити електронні вибори в Україні як одну з форм е-демократії. Вказується на необхідність закріпити у Виборчому кодексі України процедуру проведення електронних виборів.

Ключові слова: електронна демократія, електронний уряд, електронні вибори, інформаційне законодавство, інформаційно-комунікаційні технології, електронні послуги.

The presented article identifies the current state of regulatory and legal support of various forms of e-democracy, the gaps in current legislation. The proposals for improving the legal framework in the context of the experience of foreign countries are developed.

In particular, it is noted that the introduction of e-democracy in modern democratic countries in the context of globalization and informatization of all spheres of public life is a necessary and irreversible process.

The stages of formation of the national legal framework capable of regulating e-democracy in independent Ukraine are analysed. It is determined that, despite the fact that Ukraine has a fairly extensive legal framework, it is still not enough for the successful regulation of digital relations between the state and citizens. It is established that today there are numerous obstacles that hinder the full development of domestic e-democracy. It is argued that one of the ways to solve them is the further development of the legal framework governing the development of modern information society in Ukraine, in particular, in the direction of e-democracy.

A comparative legal analysis of the development of legislation governing e-democracy in Estonia, the United Kingdom, Bulgaria, Poland, Sweden, Italy, Spain and Switzerland has been carried out. It is determined that Ukraine lags behind in the development of e-democracy in comparison with other European countries. It is reasonable to pay attention to the experience of Estonia, as an example of a post-Soviet country, which in a very short time made great strides in the development of information, and which has already introduced electronic voting as an alternative to traditional forms. Based on the analysis of the experience of leading foreign countries, it is proposed to introduce electronic elections in Ukraine as one of the forms of e-democracy. It is pointed out the need to enshrine in the Electoral Code of Ukraine the procedure for conducting electronic elections.

Key words: e-democracy, e-government, e-elections, information legislation, information and communication technologies, e-services.

Постановка проблеми. У провідних демократичних країнах поширюються глобальні процеси, пов'язані з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) в усіх сферах суспільного життя. І перш за все ці процеси торкнулися взаємозв'язків держави та суспільства. Держави починають впроваджувати розвиток електронної демократії як інноваційної системи поширення демократизації суспільного життя шляхом використання сучасних технологій.

Україна, яка проголосила себе демократичною країною, повинна також долучатися до глобальних процесів інформатизації та впроваджувати розвиток електронної демократії. Вже зроблено певну кількість необхідних кроків з метою розвинути основні інструменти електронної демократії. Але цього не досить задля широкого електронного залучення всіх суб'єктів правовідносин до вирішення суспільних питань. Ми маємо недостатню якість

знань в інформаційній сфері не тільки суспільства, а і представників органів державної влади та місцевого самоврядування, що гальмує процес розвитку цього явища. Тому наукове дослідження нормативно-правового забезпечення е-демократії в Україні є вкрай важливим, зокрема, з урахуванням досвіду зарубіжних країн у зазначеній сфері.

Теоретична база дослідження. Проблеми розвитку е-демократії в Україні та інших країнах досліджувались і досліджуються багатьма вченими-конституціоналістами, зокрема, такими як: М.В. Афанасьєва, О.О. Галус, А.Г. Ємельянова, Н.В. Заяць, О.А. Зарічний, О.О. Золотар, В.Ф. Харута, В.В. Шемчук та ін., а також вченими у сфері публічного управління, такими як: Н.В. Грицяк, В.В. Кавка, М.М. Липчук, О.З. Романчук, А.І. Семенченко, С.Г. Соловйов, І.В. Тишук та ін.

Метою статті є узагальнення наявного стану законодавчої регламентації проблем електронної демократії,

визначення недоліків та прогалин у чинному законодавстві та внесення пропозицій щодо їх усунення і вдосконалення законодавчої бази в контексті досвіду зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Створення концепції електронної демократії є логічним продовженням загального вчення про демократію як інституту народовладдя в конституційному праві.

Демократія – це одна з форм політико-правового режиму в державі, за якої державна влада формується та здійснюється за безпосередньої участі громадян, держава сприяє розвитку громадянського суспільства, і, таким чином, проголошується верховенство права та реально забезпечуються права та свободи громадян.

Натепер на доктринальному рівні не сформульовано єдиного визначення терміна «електронна демократія», але у світі прийнято тлумачити це поняття у двох значеннях. У вузькому розумінні електронна демократія – це застосування інформаційно-комунікаційних технологій для реалізації прав людини, тобто їх електронний супровід. Тут ІКТ відіграють найважливішу роль. У ширшому розумінні електронна демократія – це залучення громадян за допомогою ІКТ до вирішення суспільних проблем [1, с. 5]. Тобто тут електронна демократія виступає як інструмент зміцнення демократії, розвиток демократичних інститутів, а ІКТ виступають лише як засіб залучення громадян до суспільної активності.

У вітчизняному законодавстві визначення терміна «е-демократія» як напрям політики держави закріплено у Розпорядженні КМУ від 15 травня 2013 року № 386-р «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства», в якому зазначено, що «електронна демократія – форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій» [2].

В Україні е-демократія перебуває у стані інтенсивного розвитку. Незважаючи на те, що функціонування окремих форм електронної демократії у вітчизняному законодавстві практично не встановлено, є чимала нормативно-правова база, яка забезпечує розвиток інформаційного українського суспільства та підтримує процес становлення е-демократії як нової форми участі громадян у суспільному житті.

Вітчизняні фахівці виділяють три основні етапи становлення е-демократії в Україні [1, с. 10–14].

Перший етап (2000–2001 рр.) мав підготовчий характер: визначалися найбільш загальні аспекти використання сучасних ІКТ, формувалося необхідне підґрунтя для подальшого розвитку держави у цьому напрямі.

Другий етап (2002–2003 рр.) пов'язаний безпосередньо із визначенням механізмів електронного уряду, які забезпечували б підвищення ефективності та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, широке залучення громадян до активної взаємодії із владою за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Відлік цього етапу можна умовно вести від Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади» (від 4 січня 2002 р. № 3-2002-п), якою затверджено «Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» [3]. Також за цей період були ухвалені Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» [4] та Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади» [5], які були спрямовані на забезпечення обов'язковості створення державними органами власних вебсайтів, їх змістового наповнення шляхом

оперативного розміщення на них доступної інформації щодо здійснення державної політики.

Третій етап умовно розпочався у 2003 році прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» (від 24 лютого 2003 р. № 208) [6]. Основною метою запропонованих заходів розвитку інформаційного суспільства є надання громадянству та юридичним особам інформаційних та інших послуг за допомогою широкого застосування електронної інформаційної системи «Електронний уряд».

Також на цьому етапі було прийнято безліч законів, спрямованих на ефективний розвиток та функціонування інформаційного суспільства в Україні, зокрема: закони України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 року № 851-IV [7], «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 року № 852-IV [8] (втрата чинності від 07.11.2018), «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI [9] та ін.

Протягом 2004–2009 рр. порядок взаємодії органів державної влади із громадянами був доповнений розпорядженнями Кабінету Міністрів, які спрямовані на розроблення і впровадження ефективної комунікації влади та інститутів громадянського суспільства за допомогою електронних технологій.

Слід звернути увагу на Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 року № 537-V [10], згідно із яким розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження новітніх ІКТ в усі сфери суспільного життя визнано одним із пріоритетних напрямів державної політики [11].

Проаналізувавши розвиток законодавства, можна стверджувати, що нині розпочався новий етап розвитку електронної демократії. Початком цього етапу можна умовно вважати Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції» від 2 липня 2015 року № 577-VIII [12], в якому визначені основні вимоги колективного електронного звернення громадян до органів державної влади.

Розвиток е-демократії триває і дотепер. Так, 5 жовтня 2017 року прийнято Закон України № 2155-VIII «Про електронні довірчі послуги», у якому визначається склад електронних довірчих послуг, що надаються зареєстрованими надавачами електронних довірчих послуг, зокрема: створення, перевірка та підтвердження удосконаленого електронного підпису чи печатки; формування, перевірка і підтвердження дії сертифікату електронного підпису або друку; формування, перевірка і підтвердження дії сертифікату шифрування; формування, перевірка і підтвердження дії сертифікату автентифікації вебсайту; формування, перевірка і підтвердження електронної позначки часу; реєстрована електронна доставка; зберігання удосконалених електронних підписів, печаток, електронних позначок часу та сертифікатів, пов'язаних із цими послугами [13].

29 липня 2019 року був виданий Указ Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» [14], в якому зазначається про необхідність вжиття заходів щодо використання єдиного унікального ідентифікатора фізичної особи, надання електронних послуг, електронного голосування під час виборів та референдумів тощо задля забезпечення надійності та доступності електронних послуг, належного функціонування інформаційних ресурсів та запобігання корупції у цих сферах. Крім того, 8 липня 2019 року видано Указ Президента «Про деякі заходи з покращення доступу до мобільного Інтернету» [15], який має на меті запровадження по всій Україні систем рухомого (мобільного) зв'язку третього та четвертого

покоління. Ці заходи повинні бути спрямовані саме на подолання цифрової нерівності громадян, що стає перешкодою до визначення інтересів усіх прошарків суспільства.

У 2019 році Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2019–2020 роки» [16], яке спрямоване на удосконалення процесу надання пріоритетних послуг громадянам в електронній формі.

Одним із найголовніших інструментів е-демократії можна вважати е-вибори. Проаналізувавши поточну редакцію Виборчого кодексу України [17], можна зробити висновок, що в нашій державі не регламентована процедура проведення електронних виборів як дієвої системи участі громадян у житті суспільства і держави.

На основі вищевикладеного можна зазначити, що електронна демократія вважається рушійною силою до становлення демократичного інформаційного суспільства та володіє необхідними елементами, які допоможуть досягти поставлених завдань. Тому багато сучасних європейських держав активно утворюють необхідні основи розвитку електронної демократії. Доцільно розглянути досвід впровадження елементів електронної демократії зарубіжних країн як основи для пришвидшення вітчизняного розвитку в цій сфері. Багатий досвід мають такі країни, як Естонія, Велика Британія, Болгарія, Польща, Швеція, Італія, Іспанія, Швейцарія [19, с. 327].

Серед європейських країн Естонія займає передові позиції у сфері запровадження електронної демократії. Освіта стала першою сферою суспільного життя естонців, де ще на початку 90-х рр. почалося впровадження Інтернету. В багатьох закладах освіти почали проводити мережу Інтернет, а програмування стало обов'язковим предметом навчання. Далі елементи електронної демократії почали розвиватися у сфері державного управління, коли всі держслужбовці відмовлялися від паперових носіїв інформації і віддавали перевагу електронним файлам в урядовій мережі. Тоді ж суспільство отримало доступ до урядових документів у мережі Інтернет. У 1993 р. було ухвалено закон про електронний реєстр нерухомості землі. А у 2000 р. було зроблено ще один важливий крок – запроваджено особисту електронну ідентифікаційну картку. За допомогою цього електронного паспорта кожен дорослий громадянин Естонії може контролювати банківські рахунки, користуватися електронним підписом, подавати декларації [20, с. 1].

Але найважливішим досягненням естонців у сфері електронної демократії варто вважати запровадження електронного голосування. Естонія – перша країна в Європі, яка активно проводить вибори в електронній формі. Для цього потрібна ID-картка, комп'ютер, плата для зчитування карт та виборча програма. Громадяни можуть голосувати через електронні пристрої протягом 4–6 днів, причому можливе постійне зміння голосу. Лише в останній день відданий голос змінювати не можна [20, с. 3]. Система електронного голосування вперше була запроваджена на місцевих виборах 2005 року і до сьогодні кількість електронних виборців постійно зростає. Так, на виборах до Європейського парламенту у 2014 році онлайн проголосувало майже 31% естонців [21].

Велика Британія, як демократична країна, також приєдналась до процесу впровадження електронної демократії. Проаналізувавши британське законодавство у сфері е-демократії та е-послуг, можна зробити висновок, що досить важко назвати окремі законопроекти щодо цього питання. Фактично там робиться те, що не заборонено законом.

На сучасному етапі у Великій Британії діє проект «E-democracy National Project» як частина місцевого електронного залучення. Громадська думка, яка формується шляхом участі громадян у так званих форумах, допомагає кращій організації діяльності місцевої влади. Таким ефек-

тивним шляхом комунікації суспільства та влади вирішуються питання, що стосуються певного регіону [19, с. 328].

Також у Великій Британії діє сайт уряду Gov.uk, який дає можливість британцям звертатися до нього у формі е-петицій, е-пропозицій, е-скарг, е-запитів, що посилює взаємозв'язок суспільства з державою.

Болгарія як посткомуністична країна також мала проблеми з демократизацією суспільного життя та високий рівень корумпованості, тому в усі сфери життя держави почали впроваджувати ІКТ. По-перше, в Болгарії всі державні органи влади мають офіційні вебсайти, де розміщується необхідна публічна інформація. Тут також популярною формою участі громадян в управлінні публічними справами є форуми різних рівнів. На законодавчому рівні громадяни Республіки Болгарія мають змогу подавати електронні звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування. У 2013 році навіть була спроба ухвалити Закон про запровадження електронного голосування, але через суперечності із представниками державної влади ця спроба провалилася [22, с. 27].

Ще одним значним прикладом впровадження електронної демократії для України, зокрема е-урядування, є Польща, яка на початку 90-х років була майже на одному економічному рівні з нашою державою. Прорив стався восени 2000 року, коли в Польщі парламент ухвалив резолюцію про створення інформаційного суспільства [23]. Після цього інформатизації була приділена значна увага. Так, була розроблена стратегія ePoland, у рамках якої визначались основні умови розвитку інформаційного суспільства. У 2014 році був прийнятий Закон з інтегрованої інформатизації держави, який надає широкі електронні послуги громадянам. Важливим здобутком варто вважати заснування у 2010 році «Електронних виборів». Так, громадяни можуть завантажити із сайту свої виборчі бюлетені, заповнити їх та відправити електронною поштою [24].

На сучасному етапі можна побачити, що Україна стоїть на шляху активного впровадження інструментів е-демократії. На основі досвіду зарубіжних країн у нашій державі впроваджуються різні форми е-демократії. Так, майже всі органи державної влади мають свої офіційні вебсайти, на яких регулярно розміщується необхідна публічна інформація. Такі сайти мають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України, суди загальної юрисдикції, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування тощо.

Також в Україні громадяни активно користуються системою е-петицій різними органами державної влади та місцевого самоврядування, порядок подання та розгляду якої визначено ст. 231 Закону України «Про звернення громадян» [25]. Але задля підвищення ефективності цього процесу потрібно зменшити кількість необхідних підписів для розгляду е-петиції, адже більшість важливих петицій просто не розглядається владою.

У лютому 2020 року відбулась презентація мобільного додатку «Дія» (скорочено від «Держава і я»), яке дозволяє кожному отримати будь-яку державну послугу онлайн. Додаток доступний для завантаження в Google Play та Apple Store. Там уже доступні електронні права водія, паспорт громадянина України (ID-картка), свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, студентський квиток та ін. До речі, Україна одна з перших у світі запроваджує цифрові паспорти. Це ще раз доводить, що наша держава невпинно рухається вперед та інтенсивно розгортає процес інформатизації в усіх сферах суспільного життя.

Проаналізувавши вищевикладене, можна зробити висновок, що Україна відстає за розвитком е-демократії порівняно з іншими європейськими країнами. Варто звернути увагу на досвід Естонії як приклад невеликої пострадянської країни, яка за досить короткий час зробила суттєві кроки у сфері розвитку інформатизації, в якій вже

запроваджена система електронного голосування як альтернатива традиційній формі.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

По-перше, впровадження електронної демократії у функціонуванні держави є вимогою сучасності, що допоможе залучати якомога більше громадян до вирішення нагальних суспільних проблем за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

По-друге, вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює суспільні відносини, які виникають у сфері електронного залучення громадян до вирішення державних справ,

свідчить про поступовий розвиток законодавчої регламентації основних інструментів електронної демократії в Україні.

По-третє, одним із важливих інструментів електронної демократії варто розглядати електронні вибори, тому вважаємо за необхідне закріпити у Виборчому кодексі України процедуру проведення електронних виборів як дієвої системи участі суспільства в житті держави.

По-четверте, аналіз законодавчої регламентації основних інструментів електронної демократії в деяких зарубіжних країнах свідчить про те, що Україна має всі перспективи подальшого розвитку цього процесу, однак зміни в законодавстві для цього потрібні вже сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицяк Н.В., Соловйов С.Г. Електронна демократія : навчальний посібник. Київ : НАДУ, 2015. 66 с.
2. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/246420577> (дата звернення: 19.01.2022).
3. Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 р. № 3-2002-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.01.2022).
4. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади : Указ Президента України від 01.08.2002 р. № 683/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/683/2002#Text> (дата звернення: 20.01.2022).
5. Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 р. № 1302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1302-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.01.2022).
6. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.01.2022).
7. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
8. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 276 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
9. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
10. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
11. Шемчук В.В. Конституційно-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 133–144.
12. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України від 02.07.2015 р. № 577-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 35. Ст. 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
13. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 24.01.2022).
14. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг : Указ Президента України від 29.07.2019 р. № 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
15. Про деякі заходи з покращення доступу до мобільного Інтернету : Указ Президента України від 08.07.2019 р. № 497/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497/2019#Text> (дата звернення: 21.01.2022).
16. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2019–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.01.2019 р. № 37-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 22.01.2022).
17. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
18. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 446 с.
19. Липчук М. Розвиток електронної демократії як основа ефективної співпраці органів державної влади та громадян у сучасному суспільстві: європейські реалії та українські перспективи. *Ефективність державного управління* : збірник наукових праць. 2012. Вип. 31. С. 324–333.
20. Кавка В.В. Електронна демократія: досвід Естонії. *Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 15 листопада 2016 року). 2017. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13448/71-74.pdf?sequence=4> (дата звернення: 22.01.2022).
21. Держава в мережі: як Естонія досягла лідерства в поширенні електронних послуг. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2018/04/23/7080831/> (дата звернення: 22.01.2022).
22. Арабаджийски Н. Развитие электронной демократии на уровне местного самоуправления в Республике Болгария. *Экономика и управление* : научно-практический журнал. № 4 (132). 2016. С. 24–30.
23. Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / авт. кол.: Т. Камінська, А. Камінський, М. Пасічник та ін. ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С.А. Чукут. Київ, 2008. 200 с. URL: <http://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Zarubizhnij-dosvid-uprovadzhennya-elektronного-uryaduvannya.pdf> (дата звернення: 26.01.2022).
24. Мартинюк Г.Ф. Особливості електронного урядування в Польщі. *Економіка та держава*. 2017. № 5. С. 50–51. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2017/12.pdf (дата звернення: 25.01.2022).
25. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.01.2022).